

ΠΡΩΙΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΤΟΥ ΣΟΥΝΙΟΥ

Όταν ο σημερινός επισκέπτης ατενίζει το δραματικό τοπίο της απόκρημνης χερσονήσου του Σουνίου, που βυθίζεται μέσα στα γαλανά νερά του Αιγαίου, ενώ στέφεται από τις λευκές κολώνες του αρχαίου ναού, σπάνια ασφαλώς συνειδητοποιεί ότι η Αττική αυτή γη υπήρξε, για τους αρχαίους κατοίκους της, ιερή, ήδη από τα χρόνια των ομηρικών ετών.

Πάντως και ο αρχαίος περιηγητής Πausanias του 2ου αι. μ.Χ., αρχίζει το πολύτιμο έργο του «Ελλάδος Περιήγησις» από το Σούνιο, αλλά ένα κενό στο χειρόγραφο του έγινε αιτία, για αιώνες, να αποδίδεται σε λάθος θεότητα ο εκεί σωζόμενος αρχαίος ναός. Ο περιηγητής αναφέρει: «Από την ηπειρωτική Ελλάδα προβάλλει, προς το μέρος των Κυκλάδων νήσων και του Αιγαίου πελάγους, το ακρωτήριο Σούνιο της Αττικής. Μετά τον παράπλου του ακρωτηρίου είναι ένα λιμάνι και ναός της Αθηνάς Σουνιάδος στην κορυφή του ακρωτηρίου...».¹

Αποτέλεσμα της λανθασμένης αυτής αναγραφής ήταν να αποδίδεται στην θεά Αθηνά ο μαρμάρινος ναός που σωζόταν στην άκρη του σουνιακού ακρωτηρίου. Ο ναός όμως αυτός καταδείχθηκε με τις ανασκαφές που ακολούθησαν ότι ήταν αφιερωμένος στον θεό Ποσειδώνα, ότι καταλάμβανε το κέντρο ενός σχεδόν ορθογώνιου τεμένους και ότι χρονολογείται στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ. Το τέμενος περιβαλλόταν από προστατευτικό τείχος, που στα βόρεια διακοπτόταν από την είσοδο, διαμορφωμένη σε ωραίο πρόπυλον. Στην εσωτερική πλευρά του προστατευτικού αυτού τείχους κατασκευάσθηκαν στοές, μια βόρεια μεγαλύτερη και μια δυτική μικρότερη, προφανώς

για εξυπηρέτηση των επισκεπτών του ιερού. Το τέμενος του Ποσειδώνα έλαβε την μορφή αυτή εξελικτικά από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου, αλλά οι ανασκαφές κατέδειξαν παράλληλα ότι στον τόπο, είχε προϋπάρξει, στην αρχαϊκή εποχή, έντονη θρησκευτική δραστηριότητα και αυτή θα μας απασχολήσει απόψε.

Οι ανασκαφικές έρευνες όμως των αρχών του αιώνα μας αποκάλυψαν επίσης ότι στο λαιμό της χερσονήσου, στο εσωτερικό, και σε χαμηλό λόφο στα ΒΑ του ιερού του Ποσειδώνα, σε απόσταση περίπου 500μ., υπήρχε και άλλο αρχαίο ιερό. Την κορυφή του δεύτερου αυτού λόφου περιέβαλλε επίσης ένας τοίχος περιβόλου με πιθανή είσοδο στα ανατολικά. Το κέντρο του τεμένους καταλάμβανε μαρμάρινος ναός, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Ένας μικρότερος ναός (ίσως παλαιότερος, της αρχαϊκής περιόδου κατά τους ανασκαφείς) διαπιστώθηκε στα βόρεια, ενώ στην βόρειο - δυτική γωνία ήταν συνενωμένος ένας ελλειψοειδής, σχεδόν κυκλικός, περίβολος. Αυτά τα αρχαϊκά κτίσματα θα εξετασθούν εδώ λεπτομερέστερα.

Οι συστηματικές ανασκαφές του Σουνίου στα νεώτερα χρόνια, άρχισαν το 1884 από τον γερμανό W. Dörpfeld, στο ναό στην κορυφή του λόφου, που αποδίδονταν τότε ακόμη λανθασμένα στην Αθηνά². Διαπίστωσε ότι ο ναός είχε δυο φάσεις, μια παλαιότερη, από πώρινο υλικό και μια νεώτερη από λευκό μάρμαρο.

Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από την Αρχαιολογική Εταιρεία, κράτησαν από το 1897 μέχρι το 1912 και τις διενήργησε ο Έφορος Αρχαιοτήτων Βαλέριος Στάης με τη βοήθεια του νέου τότε αρχιτέκτονα Αναστάσιου Ορλάνδου³. Οι έρευνες επεκτάθηκαν από το ιερό πάνω στον λόφο, στο παρακείμενο αρχαίο φρούριο με τις εκτεταμένες οχυρώσεις και τους νεωσοίκους, καθώς και στον οικισμό στο εσωτερικό, όπως επίσης και στο δεύτερο ιερό του διαπιστώθηκε στο λαιμό της χερσονήσου. Επιγραφικό υλικό που βρέθηκε στις ανασκαφές, έδωσε τη δυνατότητα στον Στάη, να ταυτίσει με βεβαιότητα πια την θεότητα, στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό στην άκρη της χερσονήσου, με τον Ποσειδώνα, οπότε το ιερό στο εσωτερικό αποδόθηκε αντίστοιχα στην Αθηνά Σουνιάδα. Επισημάνθηκε επίσης λατρεία του Απόλλωνα στην περιοχή, ενώ επιγραφικά στοιχεία, μαρτυρούν για την ύπαρξη κάποιου νεώτερου ιερού του Ασκληπιού, που όμως δεν έχει αναγνωρισθεί ακόμη στις ανασκαφές⁴.

Τα αποτελέσματα των παλαιών αυτών ανασκαφών δημοσιεύτηκαν, αλλά παραμένουν μέχρι σήμερα οι μόνες εκτεταμένες έρευνες του χώρου παρά ορισμένες μεταγενέστερες επιμέρους σπουδές⁵. Όπως είναι φυσικό, άφησαν διάφορα ερωτηματικά αναπάντητα, ενώ οι νεώτερες γενικές αρχαιολογικές και ιστορικές έρευνες στην Ελλάδα, δημιουργούν πια επιτακτική την ανάγκη επανεξέτασης πολλών απόψεων που διατυπώθηκαν αρχικά. Τα κυριότερα ερωτηματικά είναι: η αρχαιότητα της λατρείας στα ιερά του Σουνίου, η μορφή των ιερών πριν αυτά υποστούν την οριστική τους διαμόρφωση στα κλασικά χρόνια, η σχέση των ιερών και των λατρειών με τα κοντινά μεταλλεία αργύρου και τον παρακείμενο οικισμό⁶. Ο χρόνος θα μας επιτρέψει να εξετάσουμε απόψε τα πρώτα μόνο.

Η χερσονήσος του Σουνίου, φαίνεται ότι κατοικήθηκε ήδη στην 3η χιλιετία π.Χ., όπως μαρτυρούν σποραδικά θραύσματα αγγείων της Πρωτοελλαδικής περιόδου, που είχε επισημάνει στο χώρο ο αρχαιολόγος Δ. Θεοχάρης, καθώς και κιβωτιόσχημοι τάφοι στην ανατολική άκρη της χερσονήσου,⁷ όπως επίσης δυο μικρά πρωτοκυκλαδικά μαρμάρινα ειδώλια που βρήκε ο Β. Στάης⁸. Τα ελάχιστα αυτά ίχνη κατοίκησης πάντως δεν επιτρέπουν να μιλήσει κανείς για την ύπαρξη πρώιμης λατρείας.

Μέχρι σήμερα δεν έχει επίσης βρεθεί κανένα στοιχείο που να μαρτυρεί ότι η περιοχή κατοικήθηκε στην ακόλουθη, την 2η χιλιετία π.Χ. και συγκεκριμένα στη Μυκηναϊκή εποχή. Ίσως η εικόνα αλλάξει ύστερα από μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες, αλλά μέχρι τότε οι λατρείες που διαπιστώθηκαν στο Σούνιο και ανήκουν στους ιστορικούς χρόνους, δεν μπορεί να δεχθεί κανείς ότι έχουν κανένα απολύτως δεσμό με την προϊστορική μυκηναϊκή περίοδο, όπως αντίθετα υπέθεσαν ορισμένοι ερευνητές⁹.

Είναι πολύ πιθανό ότι η περιοχή κατοικήθηκε ξανά στην Πρώιμη ιστορική περίοδο, δηλαδή στους πρώτους αιώνες της 1ης χιλιετίας π.Χ., κατά την λεγόμενη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11ος - 9ος αι. π.Χ.)¹⁰. Ίσως τότε πάνω στο μαλακό λόφο, στο εσωτερικό της χερσονήσου, που ελέγχει την ενδοχώρα παράλληλα με τους παρακείμενους μικρούς λιμένες στα ανατολικά και τα δυτικά, να ιδρύθηκε ένας πρωτογεωμετρικός «οίκος». Ο «οίκος» αυτός, θα ήταν η έδρα μιας πατριαρχικής οικογένειας που θα απασχολείτο κυρίως με την

κτηνοτροφία, όπως γνωρίζουμε από άλλα σύγχρονα ελληνικά παραδείγματα. Με πιθανότητα οι νεκροί αυτού του «οίκου» θα θάβονταν στις πλαγιές του λόφου, που στην κορυφή του ήταν ο «οίκος», όπως διαπιστώνεται σε άλλα παράλληλα, οι άνδρες ύστερα από καύση και κτερισμένοι με τα σιδερένια όπλα τους, οι γυναίκες και τα παιδιά με κοσμήματα, παιχνίδια και μικρά πήλινα αγγεία. Ίσως από τέτοιες ταφές, που πάντως δεν επισημάνθηκαν από τους παλαιούς ανασκαφείς, να προέρχονται τα δυο σιδερένια ξίφη που βρήκε ο Β. Στάης βαθειά στο όρυγμα στην περιοχή του Ιερού της Αθηνάς¹¹. Ανήκουν στον πρώιμο τύπο ξιφών, τον λεγόμενο Naue II και χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς και πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους, κρίνοντας από την τυπολογία της λεπτής και μακριάς λεπίδας και την χαρακτηριστική διαμόρφωση της λαβής¹².

Την ύπαρξη των τάφων αυτών και ιδίως του τάφου κάποιου σημαίνοντα νεκρού, ίσως αρχηγού της οικογένειας που κατοικούσε στον «οίκο», να μαρτυρεί η μεταγενέστερη ηρωολατρεία, που επισημαίνεται στο Σούνιο.

Όπως γνωρίζουμε από την υπόλοιπη Ελλάδα, ηπειρωτική και νησιωτική και όπως έχω υποστηρίξει σε άλλες περιπτώσεις,¹³ η εποχή των μεμονωμένων πατριαρχικών «οίκων», φτάνει στο τέλος της γύρω στα τέλη του 9ου αι. π.Χ., δηλαδή γύρω στα 800 π.Χ. Τότε παρατηρείται ότι κάτω από εξωτερικές και εσωτερικές πιέσεις εγκαταλείπονται οι διάσπαρτοι μεμονωμένοι «οίκοι» και δημιουργούνται οι πρώτοι οχυρωμένοι οικισμοί, πρόδρομοι των πόλεων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Κατά τον 8ο αι. π.Χ., που ακολουθεί, αναπτύσσεται στο νέο ελληνικό κόσμο η νοσταλγική ανάμνηση των ένδοξων ηρωικών μορφών της προηγούμενης εποχής, των πατριαρχικών «οίκων», και η τάση αυτή διαφαίνεται στην ποιητική διήγηση, στα Έπη, και στην ηρωολατρεία που εγκαινιάζεται¹⁴.

Ίσως ο σχεδόν κυκλικός περίβολος (διαμέτρου 30 - 35 μ.) στην βορειοδυτική άκρη του τεμένους της Αθηνάς Σουνιάδος, να μαρτυρεί ακριβώς τον ταφικό τύμβο κάποιου σημαίνοντα νεκρού, που προβλήθηκε ως ήρωας κατά τον 8ο αι. π.Χ. Η λατρεία των ηρώων της γεωμετρικής εποχής ήταν συνήθως χθόνια και ίσως δεν είναι άσχετο το βαθύ όρυγμα στον βράχο που ανέσκαψε, στην ανατολική πλευρά του ίδιου λόφου, ο Στάης, και όπου δεκαπέντε (15) σκαλοπάτια καθόδου ή-

ταν λαξευμένα στο φυσικό βράχο που διαπλατώνονταν στο κάτω μέρος¹⁴. Εκεί ο ανασκαφέας βρήκε πολλά αναθήματα, αλλά ερμήνευσε το όρυγμα απλώς σαν λάκκο απόρριψης των αχρηστευμένων αυτών αναθημάτων. Η κατασκευή μοιάζει πολύ σημαντικότερη από την ερμηνεία που προσφέρει ο ανασκαφέας και ίσως η σχέση με τη χθόνια λατρεία του ήρωα δεν πρέπει να αποκλεισθεί. Αλλά και άλλες ερμηνείες μπορούν να δοθούν στο όρυγμα —όπως υδαταποθήκη— και είναι φανερό ότι χρειάζεται ανασκαφική επανεξέταση για να μπορεί να προταθεί μια πιο βέβαιη λύση.

Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι ακριβώς στα χρόνια αυτά —στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.— μνημονεύεται για πρώτη φορά το Σούνιο στα Ομηρικά Έπη και συγκεκριμένα στην Οδύσεια (Οδ. γ' 276 - 285). Εκεί, το ακρωτήριο του Σουνίου, αναφέρεται ως τόπος ιερός και συνδέεται με τον τάφο του ήρωα Φρόντι, γιου του Ονήτορα, που ήταν πηδαιούχος του Μενελάου κατά το ταξίδι της επιστροφής από την Τροία¹⁶.

Τον Φρόντι, κατά το μύθο, σκότωσε ο θεός Απόλλωνας με τα βέλη του, αλλά ο Μενέλαος επιμελήθηκε με τις πρέπουσες ταφικές διαδικασίες το νεκρό («επί κτέρεα κτερίσειεν»). Είναι επίσης ενδιαφέρον να θυμηθεί κανείς ότι λατρεία του Απόλλωνα έχει διαπιστωθεί επιγραφικά στο Σούνιο και ότι από τα πιο χαρακτηριστικά αναθήματα από το ιερό της Αθηνάς, είναι οι μικρογραφικοί χάλκινοι τρίποδες που προσιδιάζουν ακριβώς στον Απόλλωνα. Παράλληλα ο θεός αυτός συνδέεται με το θάνατο και άλλων μυθικών μορφών που λατρεύτηκαν στην συνέχεια ως ήρωες — μπορούμε να σημειώσουμε τον Υάκινθο στις Αμύκλες της Λακωνικής και τον Κίλλα, τον αρματηλάτη του Πέλοπα, στη Λέσβο¹⁷. Χρειάζεται περαιτέρω συγκριτική μελέτη για να κατανοηθούν οι πραγματικές σχέσεις του ήρωα Φρόντι με το Σούνιο, αλλά είναι βέβαιο ότι η ανάμνησή του ήταν ακόμη ζωντανή τον 5ο αι. π.Χ.: όπως διηγείται ο περιηγητής Πausανίας, ο γνωστός ζωγράφος του 5ου αι. Πολύγνωτος περιέλαβε επώνυμα τη μορφή του μυθικού Φρόντι στη μεγάλη ζωγραφική σύνθεσή του για την άλωση της Τροίας, που κοσμούσε τη λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς¹⁸.

Μπορεί κανείς συμπερασματικά, να διαπιστώσει ότι ο Φρόντις, ο γιος του Ονήτορα, ήταν ηρωική μορφή που λατρευόταν στο Σούνιο, συνδεόταν με τα έργα της θάλασσας και το ιερό του ήταν στον χώρο

του μεταγενέστερου ιερού της Αθηνάς.

Πάντως η αλληλουχία των λατρειών στο ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος δεν είναι σαφής και δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα σε ποια θεότητα ανήκε ο μικρός πρόστυλος ναός (ίσως του 6ου αι. π.Χ.), που βρέθηκε μαζί με το βωμό του στη βόρεια άκρη του λόφου, σε επαφή σχεδόν με τον κυκλικό περίβολο, που αποδόθηκε στον τοπικό ήρωα Φρόντι. Ο ανασκαφέας θεώρησε το μικρό ναό, ως πρώιμο ναό της Αθηνάς, άλλοι όμως τον θεώρησαν ως ναό ενός ήρωα (όπως ο Σβορώνος του ήρωα Στεφανηφόρου)¹⁹. Μήπως ο ναός μαζί με το παρακείμενο όρυγμα στο βράχο συνδέονται τελικά με τον ήρωα Φρόντι; Αξίζει εδώ να σημειώσει κανείς ότι μέσα στο όρυγμα βρέθηκε και το τμήμα από ζωγραφικό πήλινο αναθηματικό πίνακα, που εικονίζει μακρύ πλοίο με ασπιδοφόρους οπλίτες και έναν γενειοφόρο πηδαλιούχο, ίσως τον ίδιο τον ήρωα Φρόντι. Ο πίνακας αποδίδεται στον πρωτο-αττικό «ζωγράφο του Αναλάτου» των αρχών του 7ου αι. π.Χ.²⁰.

Αλλά και τα υπόλοιπα ευρήματα από το ιερό τέμενος του λόφου, μαρτυρούν ότι καθ' όλην τον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ., η τελούμενη λατρεία ήταν έντονη και με σημαντικά αφιερώματα, όπως αρκετοί μαρμάρيني κούροι και κόρες, αλλά και πολλά λιγότερο ακριβά αναθήματα, όπως πήλινα μικρά αγγεία, πήλινα ειδώλια και ζωόμορφα αγγεία, γραπτοί πήλινοι πίνακες, χάλκινα ζώαρια, χάλκινοι μικρογραφικοί τρίποδες και χάλκινα ασπίδια, κοσμήματα (δακτυλίδια, ενώτια, σκαραβαίοι) κ.ά.²¹. Είναι αδύνατον όμως από το είδος και μόνο των ευρημάτων να συμπεραίνει κανείς τη θεότητα που λατρευόταν εκεί και η δυσκολία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη αφού δεν σώθηκε μέχρι σήμερα καμιά σχετική επιγραφή.

Το ιερό φαίνεται ότι καταστράφηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ. και οι αρχαίοι, μετά τη φυγή των επιδρομέων, με σεβασμό κατέχωσαν τα κατεστραμμένα αναθήματα, το όρυγμα καθώς και, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα ερείπια του μικρού πρόστυλου ναού. Στο κέντρο του χώρου, μετά τις εργασίες διευθέτησης, οι Αθηναίοι ανήγειραν στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., νέον μαρμάρινο ναό με αρχιτεκτονικές ιδιορρυθμίες και κιονοστοιχία ιωνικών κίωνων²². Αυτός πρέπει να είναι ο ναός της Σουνιάδος Αθηνάς που αναφέρει ο Πανσανίας, παρά το γεγονός ότι στα χρόνια του περιηγητή ο ναός θα ήταν πια σε ερειπιώδη κατάσταση, αφού μεγάλο τμήμα της κιονοστοιχίας του είχε μεταφερ-

θεί μισό αιώνα προηγουμένως, στα χρόνια των Αντωνίνων, στην αρχαία Αγορά των Αθηνών, για να κοσμήσει εκεί ένα μικρό ρωμαϊκό ναό²³.

Αλλά και το άλλο ιερό της περιοχής, εκείνο που επιγραφικά μπορεί να αποδοθεί στον Ποσειδώνα, έχει ασαφείς τους χρόνους γένεσής του. Από τα ανασκαφικά στοιχεία, προκύπτει ότι η επιδρομή των Περσών το 480 π.Χ., βρήκε το ιερό σε στάδιο οικοδομικής δραστηριότητας. Είχε ήδη αρχίσει στη δεκαετία που προηγήθηκε (δηλ. 490 - 480 π.Χ.) η ανέγερση αξιόλογου πώρινου ναού και πώρινων προπυλαίων στην είσοδο του τεμένους. Η καταστροφή των μισοτελειωμένων κτηρίων ανέστειλε τις οικοδομικές εργασίες στο ιερό, για τουλάχιστον 35 χρόνια, μόλις στην τετραετία 444 - 440 π.Χ. άρχισε να κτίζεται ο νέος μαρμάρινος δωρικός ναός, λείψανα του οποίου σώζονται σήμερα, καθώς και να επενδύονται με μάρμαρο τα πώρινα προπύλαια²⁴.

Οι νεώτερες ανασκαφές δεν μας έδωσαν όμως στοιχεία για την οικοδομική φάση, που προηγήθηκε των πώρινων κατασκευών των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Ότι όμως είχε προϋπάρξει και σε αυτό το ιερό λατρεία, είναι βέβαιο, από τα υστερογεωμετρικά και αρχαϊκά αναθήματα που βρέθηκαν²⁵. Και σε αυτήν την περίπτωση, οι Αθηναίοι με σεβασμό κατέχωσαν μετά την Περσική καταστροφή τα τεμαχισμένα και θραυσμένα παλαιότερα κινητά αφιερώματα του ιερού, όπως μαρμάρινα αγάλματα και πήλινα και χάλκινα μικροαντικείμενα, αλλά δεν διαπιστώθηκε πουθενά να υπήρχε, ούτε παλαιός ναός ούτε βωμός στη θεότητα.

Τα πιο σημαντικά πάντως από τα παλαιά αναθήματα, ήταν τέσσερα (4) υπερφυσικά μαρμάρινα αγάλματα κούρων, που τα τμήματά τους βρέθηκαν τοποθετημένα από τους αρχαίους Αθηναίους, σε φυσική κοιλότητα του βράχου, μπροστά από την ανατολική είσοδο του ναού²⁶. Από την μελέτη των αγαλμάτων διαπιστώθηκε ότι και τα τέσσερα, απεικόνιζαν γυμνούς νέους σε αυστηρή ιερατική στάση, ήσαν τοποθετημένα πάνω σε ορθογώνιες βάσεις, συνδεδεμένα με μολυβδοχοήσεις και αποτελούσαν δυο ζεύγη. Τα δυο μεγαλύτερα, ίσως έργα του ίδιου γλύπτη, υπερέβαιναν σε ύψος τα 3 μέτρα, ενώ τα άλλα δυο ήταν κάπως μικρότερα. Και οι τέσσερεις αυτοί κούροι ανήκουν στα χρόνια γύρω στο 600 π.Χ. και σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό

Μουσείο της Αθήνας εκτίθενται οι δυο μεγαλύτεροι μαζί με 3 από τις βάσεις.

Σύγχρονοι μελετητές θέλησαν να συνδέσουν τα ζεύγη αυτά των μαρμάρινων κούρων με το θεϊκό ζεύγος των Διοσκούρων, τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, ίσως με κάποια πιθανότητα. Αλλά λόγω της έλλειψης στοιχείων μας διαφεύγει η μορφή που θα είχε το ιερό κατά τους πρώιμους αυτούς αιώνες, δηλαδή γύρω στα 600 π.Χ. Πάντως πρέπει να ήταν εντυπωσιακά τα πανύψηλα αυτά αγάλματα, τοποθετημένα στο υψηλότερο χώρο της άκρης της χερσονήσου, ίσως ορατά και από το ανοικτό πέλαγος, από τους πλέοντες τη συχνά αγριεμένη θάλασσα του ακρωτηρίου. Αναθήματα, ασφαλώς μελών κάποιων σημαντικών γενών γαιοκτημόνων της περιοχής, δεν μας φανερώνουν, όμως, τίποτε για την λατρευόμενη στο χώρο θεότητα.

Την ίδια αρνητική εικόνα έχουμε και από τα μικρότερα αναθήματα, πήλινα και χάλκινα, που βρέθηκαν απορριμμένα σε λάκκο απόθεσης στην ανατολική άκρη του ιερού. Η χρονολόγησή τους επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η λατρεία στο τέμενος άρχισε στα τέλη των γεωμετρικών χρόνων, ότι υπήρχαν δεσμοί με την Ανατολή²⁷ όπως φανερώνει το μικρό, χάλκινο περίαπτο της συριακής θεότητας Res-shef²⁸ και ότι η λατρεία συνέχισε χωρίς διακοπή μέχρι τα χρόνια της περσικής καταστροφής. Όμως μένει να εξακριβωθεί η χωροτακτική διάμρφωση του τεμένους κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, καθώς και η ύπαρξη χώρου λατρείας (βωμού;) και πιθανόν πρώιμου μικρού ναού της θεότητας.

Από την σύντομη αυτή διερεύνηση της πρώιμης ιστορίας των ιερών της χερσονήσου του Σουνίου προκύπτει, πιστεύω, ότι απαιτείται μια μελλοντική προσεκτική και εξαντλητική ανασκαφική έρευνα του τόπου, συγχρόνως με την επανεξέταση του παλαιότερου αρχαιολογικού υλικού, που φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Οι δυο αυτές παράλληλες έρευνες θα επιτρέψουν, ελπίζω, τη διάσπαση αρκετών προβλημάτων που παραμένουν ακόμη αδιευκρίνιστα σχετικά με τις πανάρχαιες λατρείες στο ακρωτήριο του Σουνίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πανσ. Ι. (Αττικά) 1,1 μεταφρ. *N. Παπαχατζή*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974
— Γενικά έργα οδηγοί για το Σούνιο:
α) *B. Στάης*, Το Σούνιον και οι ναοί του Ποσειδώνος και Αθηνάς, Αθήνα 1920.
β) *Αλ. Ν. Οικονομίδου*, Σούνιον-αρχαιολογικός οδηγός, Αθήνα 1957
γ) *Κ. Δαβάρας*, Σούνιον - αρχαιολογικός οδηγός, Αθήνα 1974
δ) *W. B. Dinsmoor, Jr.* Sounion - Keramos Guides, Athens 1974
2. *W. Dörpfeld*, Der Tempel von Sunion, AM IX (1884), 324 κ. επ. *E. Fabricius*, Die Skulpturen vom Tempel in Sunion, AM.IX (1884), 338 κ. επ.
3. *B. Στάης*, «Ανασκαφαί εν Σούνιω», ΑΕ. 1900, 113 - 150 και «Σουνίου Ανασκαφαί», ΑΕ. 1917, 168 - 213.
4. Διάφορες δευτερεύουσες λατρείες: Βλ. *Κ. Δαβάρα*, Σούνιον, 14.
5. — *Για την οχύρωση (Πύργος Δ')*:
J. H. Young, An Epigram at Sounion, Studies presented to D.M. Robinson, II (St. Louis 1953), 353 - 7
H. F. Mussche, Note sur les Fortifications de Sounion, BCH, 88 (1964), 423 κ.ε.
J. A. Dengate, Observation on the Sounion Fortifications, AJA 71 (1967), 185
— *Για τους καταπέλτες*:
— *Στάης*, ΑΕ. 1900, 136. *D. Baatz*, Teile hellenistischer Geschütze aus Griechenland, AA. 1979, 68 - 75. *D. Baatz*, Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus), AM. 97 (1982), 211 - 33, Taf. 45 - 47.
Τα δυο χάλκινα οδοντωτά μηχανήματα του Σουνίου σήμερα στην Συλλογή Χαλκών του Εθν. Αρχ. Μουσείου, αρ. ευρ. X. 12414, α - β.
— *Για την κόμη Σούνιον*:
— *Ε. Κακαβογιάννης*, Σουνιακά - Λαυρεωτικά, ΑΔ, 32 (1977), Μελ. 182 κ. επ. (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).
— *Για τους νεώσοικους*: *E. J. André Kenny*, The ancient docks on the promontory of Sounion, BSA, (1947), 194 - 200.
— *Για αρχαίες αγροικίες περιοχής*:
J. H. Young, Studies in South Attica: Country Estates at Sounion, Hesperia, 25 (1956), 122 - 146. pl 43.
— *Για αρχαίες κυψέλες*:
J. E. Jones, Beehives at the Princess' Tower in the Sounion - Laurion Hills, BSA, 68 (1973), 448 - 452.
6. *Ε. Κακαβογιάννης*, Επιλογή Τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α' Επι-

- στημ. Συνάντησης ΝΑ Αττικής, 1986, 84 - 5.
E. Κακαβογιάννης, Τα Αρχαία Μεταλλεία της Λαυρεωτικής, Αθήνα 1988.
7. *Δ. Θεοχάρης*, Νέον Αθήναιον, Α' (1955), 287, σημ. 18. *Κ. Συριοπούλου*, Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Αθήναι 1968, 88 (αριθ. 105), 238.
 8. ΑΑ. 1912, 240 (Παναθήναια XI, 1911, 310). Πρόσφατη αναζήτηση των ειδωλίων στο Εθνικό Αρχ. Μουσείο απέβη άκαρπη.
 9. *Γ. Παπαθανασόπουλου*, Σούνιον Ιρόν, Αθήνα 1983.
 Για τον σφραγιδόλιθο από το Ιερό του Ποσειδώνα: *J. A. Sakellarakis*, Kretisch - mykenische Siegel in griechischen Heiligtümern, στο (ed. U. Jantzen), Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Tübingen 1976, 288 (no 13), 304.
 10. Βασικά εγχειρίδια για την εποχή: *A. Snodgrass*, The Dark Age of Greece, Edinburgh 1971, και *V.R. d' A. Desborough*, The Greek Dark Ages, London 1972. Για τον τρόπο οίκησης, βλ. *Π. Γ. Καλλιγας*, Η Ελλάδα κατά την πρώτημ εποχή του Σιδήρου, ΑΑΧ, 2 (1987), 17 κ.ε.
 11. *Β. Στάης*, ΑΕ 1917, 208, σημ. 1, εικ. 18.
 12. *A. Snodgrass*, Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1964, 93 κ. επ., fig. 5.
 13. *Π. Γ. Καλλιγας*, Ανασκαφές στο Λευκαντί Ευβοίας, 1981 - 84, ΑΕΜ, 26 (1984 - 85), 253 κ.ε.
Π. Γ. Καλλιγας, Η αρχαία Σκύρος, Διαλέξεις 1986 - 1989, Ιδρύματος Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα 1990, 67 κ. ε.
Π. Γ. Καλλιγας, Η πρώτημ αρχαία Χαλκίδα, ΑΑΧ 3(1988 - 89) (υπό εκτύπωση).
Π. Γ. Καλλιγας, Θεσσαλία και Εύβοια κατά την πρώτημ εποχή του Σιδήρου (11ος - 9ος αι. π.Χ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία, 1987 (υπό εκτύπωση).
 14. *P. G. Calligas*, Hero-Cult in Early Iron Age Greece, στο (ed. R. Hägg) Early Greek Cult Practice, Stockholm 1988, 232-2.
Ian Morris, Tomb cult and the "Greek renaissance": the past in the present in the 8th century BC., Antiquity, 62 (1988), 750 κ. επ. Ενδιαφέρον και το παλαιό άρθρο του *Γεωργίου Μυλωνά*, Η Αρχή της λατρείας των Ηρώων, Τιμ. τόμος Αμ. Αλιβιζάτου, Αθήναι 1958, 3 κ.επ.
 15. *Β. Στάης*, ΑΕ 1917, 189.
 16. *Ch. Picard*, L' Hérôon de Phrontis au Sounion, RA. VI, 16 (1940), 5 - 28: εντοπίζει το ηρώο στο Ιερό του Ποσειδώνα. Αντίθετα, *H. Abramson*, A Hero Shrine for Phontis at Sounion?, Calif. Stud. in Class. Antiqu., 12 (1979), 1 - 19, εντοπίζει στο ιερό της Αθηνάς Σουνιάδας.
 17. *Υάκινθος*: *P. G. Calligas*, From the Amyklaion, στο «Φιλολάκων», Δοκίμια προς τιμή *H. W. Catling* (υπό εκτύπωση).
Κίλλας: Scholia Ven. A in Hommer, A. 38.
 18. Πausanias, X (Φωκικά), XXV, 2-3.
M. Robertson, A History of Greek Art, Cambridge 1975, I, 248.
 19. Η άποψη του *I. Σβορώνου* αναπτύσσεται σε τρία άρθρα δημοσιευμένα στο J.I.A.N., IX (1906), 237 - 244, XVII (1915), 59 κ.επ. και XVIII (1916 - 7), 109 - 130.
 20. Πήλινος ζωγραφιστός πίνακας: *J.S. Morrison - R. T. Williams*, Greek Oared Ships, 900 - 322 B.C., Campridge 1968, 73 - 4, πίν. 8β (ed. A. Delivorrias), Greece

- and the Sea, Amsterdam 1987, 1965 no 62.
21. *Ευρήματα ιερού Αθηνάς*: τμήματα 9 μαρμάρινων κούρων (κατά Γ. Παπαθανασόπουλο, Σούνιον Ιρόν, Αθήνα 1983, Κούροι Ε' - Ν', σήμερα στο Εθν. Αρχ. Μουσείο), κεφαλή μαρμ. κόρης (Στάης ΑΕ, 1917, 213, εικ. 15 = Εθν. Αρχ. Μουσείο, αρ. ευρ. ΓΛ 3446), μικρός μολύβδινος κούρος (Στάης ΑΕ, 1917, 202, εικ. 13 = Εθν. Αρχ. Μουσείο, αρ. ευρ. Α. 14930), λοιπά μικρά αναθήματα (Εθν. Αρχ. Μουσείο, αρ. ευρ. Α. 14931 - 14932 και επομ.).
 22. Για την ανασκαφή και αρχιτεκτονική του ναού της Αθηνάς:

Β. Στάης, ΑΕ, 1900, 122 κ.επ.
Β. Στάης, ΑΕ, 1917, 178 κ.επ.
Α. Ορλάνδος, ΑΕ, 1917, 181 - 187.
J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 BC, *Scripta Archaeologica Groningana*, 4 (1970), 61 κ.επ. και 184, αριθ. 52.
 23. *Αγ. Κόκκου*, Το κιονόκρανο του ναού της Σουινιάδος Αθηνάς, ΕΜ.4478 και η Συλλογή του Καντακουζηνού, ΑΕ 1974, 102 κ.επ., πιν. 33 - 36. *Agora*, XIV (1972), 166.
W.B. Dinsmoor, Jr., Anchoring Two Floating Temples, *Hesperia*, 51 (1982), 410 κ.ε., ιδίως 429 - 31. *John Camp*, The Athenian Agora, Thames and Hudson 1986, 186, σελ. 152 (κιονόκρανο).
 24. Για την αρχιτεκτονική του ναού του Ποσειδώνα: *Α. Ορλάνδου*, ΑΔ· 1 (1915), σελ. 1 - 27 του ιδίου ΑΕ 1917, 213 κ.επ.
W. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece (1950), 182 και 363 (βιβλιογραφία). *H. Berve - G. Gruben*, Griechische Tempel und Heiligtümer, München 1961, 60, 191 - 2, πιν. 40-1, XII και εικ. 72. *W. H. Plommer*, Three Attic Temples, *BSA*, 45 (1950), ιδίως 78 - 94. *W. H. Plommer*, The Temple of Poseidon on Cape Sounion: Some further Questions, *BSA*, 55 (1960), 218 - 33.
 Για τον γλυπτό διάκοσμο *Α. Delivorrias*, Attische Griebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts, Tübingen 1974, 61 - 93. Επίσης (ed. A. Delivorrias) *Greece and the Sea*, Amsterdam 1987, 202, αριθ. 103.
 25. Η ανακάλυψη αρχαϊκού βόθρου: *Β. Στάης*, ΠΑΕ, 1907, 103 και ΑΕ, 1917, 194. Τα ευρήματα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. Α. 14926 - 14929.
 26. Τμήματα των τεσσάρων κούρων και των βάσεών τους: *Γ. Παπαθανασόπουλο*, Σούνιον Ιρόν, Αθήνα 1983, Κούροι «Α - Δ» = Εθν. Αρχ. Μουσείο - αρ. ευρ. ΓΛ. 2720, 3645, 3645α, 3939. *Σ. Καρούζου*, Εθν. Αρχαιολογικό Μουσείο - Συλλογή Γλυπτών, Αθήναι 1967, 5 - 7.
 27. *J. Pendlebury*, *Aegyptiaca* (1930), αριθ. 183 - 188.
M. Elsaadani, Αι Ελληνοαιγυπτιακάι Σχέσεις, Αθήναι 1982, 86 - 7, 101 - 2. *J. Boardman*, The Creeks Overseas, Thames and Hudson 1980, 142.
 28. *Β. Στάης*, ΑΕ, 1917, 195, εικ. 7 = Εθν. Αρχ. Μουσείο, αρ. Ευρ. Α. 14926. Πρβλ. *H. Seeden*, The Standing Armed Figurines in the Levant, *P B F. I.*, 1 (1980) και *Cl. Rolley*, Un Dieu Syrien à Thermon, *BCH*, 108 (1984), 669 - 70.
 29. Πρβλ. *Β. Bergquist*, The Archaic Greek Temenos, Lund 1967.
 Γενικά για το χώρο: *V. Scully*, The Earth, the Temple and the Gods, Yale University Press, 1962, 161 - 64. *R.D. Martienssen*, the Idea of Space in Greek Architecture, Johannesburg 1958, 136 κ.επ.

*Summary***THE EARLY HISTORY OF THE SANCTUARIES
AT SOUNION**

It is evident from this brief investigation of the early history of the sanctuaries on the Sounion peninsula that many significant problems regarding worship here still remain unanswered. These include:

The antiquity of worship in the sanctuaries of Sounion. It is still debatable whether there was cult activity during the prehistoric - Mycenaean period. Indications of this from Early Geometric times are the two iron swords found in the trench in the environs of the sanctuary of Athena. The study of the use of the trench of Athena also requires re-examination, as well as the cult of the hero Phrontis in relation to the sanctuaries of Sounion. For the period of the Kouroi (four larger than life - size kouroi have been found at Sounion) there is no evidence of the deities these represent.

These are just some of the issues which require careful and exhaustive re-examination of the earlier archaeological material at some future date. These two parallel avenues of research will enable the elucidation of several still unclarified problems pertaining to the most ancient cults on the promontory of Sounion.

PETROS G. KALLIGAS